

ФЕДОРЕНКО В. Л.,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
директор
(Науково-дослідний центр
судової експертизи з питань
інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України)

УДК 477 (342.0001)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.6>

СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА: ПОНЯТТЯ ТА ГЕНЕЗИС

У публікації досліджуються проблеми утвердження та розвитку системи конституційного права в контексті процесів систематизації права із часів Античності до сучасності. Обґрунтовується положення про те, що багатоаспектна система конституційного права у XXI ст. відображає в собі особливості генезису теоретичних уявлень про систему права загалом та її застосування в правотворчій, правозастосовній і правосудній практиці у Західній цивілізації.

Аналізуються особливості систематизації права в Стародавній Греції (право неписане і писане; право ідеальне і позитивне) та Стародавньому Римі (приватне і публічне право; право природне, загальнонародне та цивільне), у Середньовічних державах Європи (право світське та церковне; дворянське (ленне) право, міське право, кріпосне право, право релігійних общин тощо), за часів Реформації (внутрішнє та міжнародне право), в епоху Відродження (природне та позитивне право), за доби буржуазно-демократичних революцій (систематизація права за галузями права та юрисдикціями, відокремлення процесуального права від матеріального), у XX ст. (формування диференційованих систем права з горизонтальною та вертикальною побудовами, утвердження внутрішньої систематизації конституційного та інших галузей права), в XXI ст. – подальша структурно-функціональна диференціація конституційного права, формування наднаціонального конституційного права. Визначено поняття, зміст і сутнісні ознаки сучасної системи (з грец. συντημα – «поєднання», «утворення») конституційного права України.

Автором констатовано, що система конституційного права України – це історично сформована під впливом генезису правової системи, конституціоналізму, конституційної доктрини і науки конституційного права, конституцій, конституційної правотворчої, правозастосовної та правосудної діяльності, а також інших чинників політико-правового та соціокультурного характеру теоретико-методологічна категорія, зміст якої розкриває внутрішню побудову конституційного права та системні зв'язки між його елементами. Зроблено висновок, що системі конституційного права України притаманна внутрішня ідеологічно-правова (доктринальна), генетико-правова, предметно-функціональна та структурна єдність. По суті, ця система є сукупністю постійних взаємоузгоджених юридичних зв'язків між її основними складниками.

Ключові слова: система права, структура права, публічне право, природне право, система конституційного права, багатоаспектна система конституційного права України.

Fedorenko V. L. The system of constitutional law: concept and genesis

The publication examines the problems of approval and development of the system of constitutional law in the context of the processes of systematization of law from antiquity to the present. The position that the multifaceted system of constitutional law in the XXI century is substantiated, reflects the peculiarities of the genesis of theoretical ideas about the legal system as a whole and its application in law-making, law enforcement and justice in Western civilization.

Peculiarities of systematization of law in Ancient Greece (unwritten and written law; ideal and positive law) and Ancient Rome (private and public law; natural, national and civil law), in the Medieval European states (secular and ecclesiastical law; aristocratic law), city law, serfdom, the law of religious communities, etc.), during the Reformation (domestic and international law), during the Renaissance (natural and positive law), during the bourgeois-democratic revolutions (systematization of law by branches of law and jurisdictions), XX century (formation of differentiated systems of law with horizontal and vertical constructions, approval of internal systematization of constitutional and other branches of law), in the XXI century. – further structural and functional differentiation of constitutional law, the formation of supranational constitutional law are analyzed. The concept, content and essential features of the modern system (from the Greek *συστημα* – “combination”, “formation or creation”) of the constitutional law of Ukraine are determined.

The author states that the system of constitutional law of Ukraine is historically formed under the influence of the genesis of the legal system, constitutionalism, constitutional doctrine and science of constitutional law, constitutions, constitutional law-making, law enforcement and judicial activities, as well as other political, legal and sociocultural factors. methodological category, the content of which reveals the internal structure of constitutional law and systemic links between its elements. It is concluded that the system of constitutional law of Ukraine is characterized by internal ideological and legal (doctrinal), genetic and legal, subject-functional and structural unity. In essence, this system is a set of permanent mutually agreed-upon legal relationships between its main components.

Key words: *system of law, structure of law, public law, natural law, system of constitutional law, multifaceted system of constitutional law of Ukraine.*

Вступ. Знання й уявлення про систему та структуру конституційного права, її зв'язок із системою конституційного законодавства та системою конституційно-правової науки і освіти сформувалися історично, у процесі еволюції системи права загалом і дослідження її юридичних властивостей ученими та юристами-практиками від часів Античності до сьогодення. Накопичені за тисячоліття знання про структуру та систему права були застосовані ученими-конституціоналістами у кін. XIX – на поч. XX ст. для пізнання галузевих систем права, включаючи систему конституційного права.

Свого часу В. Гессен писав про право та його системність: «Що таке право – *агломерат* чи *система* юридичних норм? Звичайно ж, не *агломерат*. <...> Якби право було «кучугурою піску», про науку права не могло б бути і мови; принаймні вони б не могли йти далі беззв'язних ремісницьких інтерпретацій окремих законодавчих текстів. ... Стверджуючи про систему права, ми маємо на увазі певну *тенденцію* права, завжди необхідну та властиву йому *систематичність*» [1, с. 127–128].

Систематичність права історично зумовлена його структуризацією та розвитком, відомою з часів Античності. Правникам Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, а також Середньовіччя та Нового часу був невідомий стрункий поділ права на галузі, інститути і норми права, який викристалізувався одночасно з більшістю відомих сучасникам галузей права у другій пол. XIX – поч. XX ст. Водночас такі складові елементи структури права, як право неписане (звичаєве) та писане, приватне і публічне, ленне, цехове, Магдебурзьке

etc, внутрішньодержавне і міжнаціональне, природне і позитивне, матеріальне і процесуальне, залишаються шкалою координат для ідентифікації та розвитку як сучасного права загалом, так і його важливих галузей, як традиційних, так і нових. Відповідно, потребують дослідження питання формування «правової матриці» конституційного права України, яке залишається однією з найбільш динамічних за своїм предметом, функціями і структурою галузей права.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Проблематика системи і структури конституційного права є важливим складником загальної теорії конституційного права. Вона висвітлюється в більшості навчальних видань із конституційного права, а також у монографіях (П. Євграфов, О. Скрипнюк, В. Шаповал тощо) [2; 3; 4]. Ця проблематика також ґрунтовно досліджувалась автором цієї статті, зокрема в докторській монографії «Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти» (2009) [5], а також у більш пізніх публікаціях останніх років [6; 7].

У цьому дослідженні увага приділяється й аналізу наукових розвідок проблем генезису структури і системи права в Західній цивілізації з часів Античності до сучасності, висвітлених у роботах І. Андрієвського [8], Дж. Бермана [9], Й. Блюнчлі [10], О. Градовського [11], С. Дністрянського [12], К. Еккарстгаузена [13], Р. Ієринга [14], Ц. Інако [15], С. Корфа [16], М. Крилова [17], О. Куніцина [18, 19], М. Лазаревський [20], Т. Марцеоля [21], Л. Окінашевич [22], Є. Пашуканіса [23], М. Ренненкампа [24], О. Романович-Славатинський [25], В. Тарнавського [26], І. Трайнін [27], Є. Трубецького [28], Г. Харта [29] та інших.

Постановка завдання. Метою статті є формування теоретичних знань про генезис систематизації права з часів Античності до сьогодення та її вплив на формування багатоаспектної системи конституційного права України.

Результати дослідження. Як відомо, давньогрецькі філософи і римські юристи висловлювалися на користь поділу права на галузі з огляду на властивості самого права (Аристотель) або на суспільні інтереси (Д. Ульпіан). Так, В. Тарановський писав, що ще у грецьких поетів, особливо у трагіків, зустрічається поняття ідеального, безумовно справедливого права під ім'ям «неписаного закону», з яким реальне позитивне право («закон писаний») могло знаходитись у суперечках, що породжувало конфлікти в житті героїв грецької трагедії. А з часу розквіту школи софістів грецькі філософи розрізняли справедливість за законом (право позитивне) і справедливість за природою (право ідеальне) [26, с. 79–80].

Найбільший вплив на розвиток сучасного європейського права та на його систему справило римське право. Свого часу М. Крилов, який називав римське право «Писаним Розумом (*ratio scripta*)», писав: «Логіка Римського Права поєднує в собі і форму, і матерію, оживлена життям, має фактичну наглядність. У ній ми бачимо втілення законів юридичного мислення дотично до досвіду» [17, с. 63]. Утім, система римського права була досить складною, й не всі її елементи зберегли актуальність до сьогодні.

У Давньому Римі позитивне право першопочатково сформувалось в замкнутій міській общині й поширювалося винятково на громадян цієї общини (*jus civile*). У більш пізній традиції римське право поділялося на приватне та публічне, залежно від того, якою мірою і чий інтереси воно репрезентувало. Як відомо, Д. Ульпіан висловлював думку щодо поділу права на приватне право (*jus privatum*) та публічне право (*jus publicum*) з огляду на інтереси суб'єктів, покладені в основу цих правовідносин [30, с. 36–66]. А юрист Павел протиставляв природне право цивільному, або позитивному, через протилежність витоків справедливості та принципів доцільності [26, с. 81].

Пізніше Т. Марцель уточнював, що вчення про державно-владні відносини складає публічне право *publicum jus*, й віжносинов до сфери його регулювання «...політичний устрій держави і потім певну діяльність уряду, тобто тієї влади, яка вручається законом главі держави, аби він міг з успіхом прагнути до досягнення внутрішніх і зовнішніх цілей держави, аби, одним словом, він міг управляти» [21, с. 5]. Натомість все приватне право, як писав Р. Ієринг, проникнуте «думкою автономії особи, ідеєю, що індивідуальне право не зобов'язане своїм існуванням державі...» [14, с. 70].

Поділ права на публічне і приватне, за свідченням М. Челяпова, «утвердився в правознавстві та пройшов через ряд століть <...> Але, приймаючи загалом цей поділ, визнаючи його теоретичну вірність, юристи ніколи не могли домовитись щодо питання про те, де ж по суті пролягає точний водорозділ між цими галузями» [31, с. 27]. У сучасній теорії права цей поділ права традиційно також зберігся, але не отримав буквального унормування в чинному законодавстві.

Водночас система права Давнього Риму була доволі складною та унікальною, поєднувала в собі правові акти, адміністративну та судову практику, доктрини римських правників (Папініана, Павла, Ульпіана, Модестіна, Гая і ін.) etc. Є. Трубецької також писав про те, що серед римських юристів була поширена думка про те, що поряд з позитивним правом (*jus civile*) є «вічне природне право (*jus naturale*), що коріниться в самій природі людського розуму і людських відносин» [28, с. 54]. Але, на думку Є. Трубецького, вони часто змішували природне і загальнонародне право (*jus gentium*).

Слід звернути увагу, що в Інституціях Імператора Юстиніана (533 р.) визначались такі складники пізнього Римського права: право природне, загальнонародне та цивільне (Книга I, титул II). Під природним правом в Інституціях розуміється те, «яким природа наділила всіх тварин. Оскільки це саме право належить не одному лише роду людському, але всім тваринам...» [32, с. 3]. Своєю чергою загальнонародне право є правом, що природним способом установлюється між всіма людьми, спостерігається однаково у всіх народів, є «правом всіх народів». Натомість цивільне право «отримало назву від кожного народу, наприклад цивільне право Афінян» [32, с. 3].

Наведені положення щодо структури і системи римського права, покладеного в основу романо-германської правової системи, засвідчують їх складність і багатогранність. У контексті цього заслуговує на увагу таке твердження Л. Окіншевича:

«З численних правил римського звичаєвого права, з колосального матеріалу римської судової практики, з величезної кількості преторських едиктів, тобто оформлених у формі писаного права роз'яснень, тлумачень і доповнень права, що їх складали римські претори як носії судової влади, – правники стародавнього Риму створили систему правових норм, яка дивувала народи тогочасного світу і яка пережила довгі віки, інколи служачи прямим джерелом права, інколи являючи собою зразок для численних наслідувань і запозичень, вивчаючись і в наші часи в високих юридичних школах та дослідних установах» [22, с. 77].

У середньовічній Європі поділ права на приватне і публічне, обґрунтований Ульпіаном, майже не використовувався. Хоча вплив римського права на так звані «варварські правди» був очевидним. Так, М. Крилов писав, що варварам було нескладно зрозуміти римське право й «вони, з Римських джерел під впливом і за сприяння самих римлян стали складати для своїх земель кодекси. І ось з'являються так звані Укладення Варварів – *Leges Barbarorum*. Зміст, форма, мова – все у них Римське; нечасто проглядається Германська стихія» [17, с. 15–16].

Хоча мусимо зробити ремарку, що згадані «варварські правди» (*Lex Burgundiorum, Lex Salica et Ripuariorum, Formulae, Capitularia, Assises de Jerusalem, Coutumes, Ordonances, Arrêts Repertoires, a пізніше – Руська правда, Польська Правда, Закон судний людям і ін.* [33]) за визначенням були відмінними від джерел римського права й ґрунтувалися на звичаєвому праві. До того ж «Цивільного та Кримінального Права, цих двох найголовніших галузей Юридичного життя, ще не було. Відповідно, народний побут утверджувався на звичаях, на судових рішеннях (*mores et res judicatae*)» [17, с. 18].

З утвердженням і інституціоналізацією першої глобальної релігії – християнства – набуває актуальність поділ права на світське та церковне (канонічне). Водночас середньовічна юридична наука і практика збагатили розуміння системи права передусім її розмежуванням на церковне (канонічне) і світське (державне, у значенні «державницьке») право. При цьому канонічне право отримало свою систематизацію в період з 1050 р. по 1200 р. і корелювалося з догмою римського права та його категоріально-понятійним апаратом. Хоча ототожнення «*Corpus Juris Canonici*» та «*Corpus Juris Civilis*» є неможливим із багатьох

причин. До того ж тривалий час канонічне та світське право не мали чітко окресленої юрисдикції, що призводило до їх змішування та дублювання.

Середньовічне право вирізнялось своєю багатоаспектністю та становим характером. Так, на думку відомого філософа права Г. Бермана, у середньовічній Західній Європі існували «суб'єктивні галузі права» – дворянське (ленне) право, міське право, кріпосне право, право релігійних общин тощо, які своєю чергою складалися з підгалузей та інститутів приватного і публічного характеру, а також «об'єктивні галузі права» – земельно-правове, господарсько-правове та інші [9, с. 236].

Охарактеризована Г. Берманом система права була властива й для України. В епоху раннього модерну на Українських землях одночасно діяло біля десяти різних систем звичаєвого права (копне, карпатське, козацьке, магдебурзьке тощо), а в одному лише м. Кам'янець-Подільський, який налічував на той час біля 10 тис. жителів, діяли три різні юрисдикції [34, с. 3].

Цікавою є й думка щодо генезису системи права на межі Середньовіччя та Реформації, висловлена ректором Університету Св. Володимира проф. М. Ренненкампом:

*«Мрійники середньовічного вчення про всесвітнє християнське царство з його двома главами – світським і духовним – викликають поділ всієї галузі права на дві рівнозначні частини: *jus divinum, pontificum, canonicum* та *jus humanum, caesareum*. Реформація зруйнувала думку про єдність віри і спільну державу, і започатковує незалежні держави <...> і все це зумовило нову галузь – право міждержавне»* [24, с. 407].

Таким чином, у період Реформації міжнародне право починає розмежовуватися із внутрішньодержавним (національним) правом. Витоки міжнародного права традиційно пов'язують з відомою роботою Г. Гроція «Про право війни і миру» (*“De Jure Belli ac Pacis”*) (1625 р.), яка в 1627 році була внесена Папською курією до *Index Librorum prohibitorum*, тобто до списку заборонених церквою творів [35, с. 101]. Утім, за 100 років з часу першої публікації була багатократно перевидана латиною та іншими європейськими мовами. Ця праця Г. Гроція, за свідченням українського правника-міжнародника Д. Каченовського, мала *«... найбільш фрагментарні та легкі ремарки про сутність і обсяги цієї науки (див. вступ до трактату про війну та мир). Найближчі його послідовники були надзвичайно хиткими, щоб заповнити зоставлений ним пробіл; їх дослідження мали не скільки юридичний, стільки філософський характер»* [36, с. 1]. Але це дослідження Г. Гроція стало науковою рефлексією на жахіття 30-річної війни в Європі та прологом щодо збільшення кількості суверенних держав і легітимізації відносин між ними на Вестфальському конгресі 1648 року.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. трендами для розвитку міжнародного права стало проголошення незалежності США та Наполеонівські війни, а також Віденський конгрес 1814–1815 років, який поновив європейські монархії в попередніх кордонах і встановив світовий правопорядок, втілений у системі міжнародного права. Український учений П. Казанський писав, що після цього визначаються не лише основи міжнародного устрою, а й вчення про міжнародні договори, міжнародну адміністрацію та міжнародний процес. Через зазначені обставини було сформовано *«... настільки багатий за змістом різноманітний і важливий склад юридичних початків, що його відтепер повністю можна поставити поряд із самостійним правом окремих держав»* [37, с. XXXV]. Ці «юридичні початки» були трансформовані в такий бінарний до внутрішньодержавного (національного) складник права, як міжнародне (наднаціональне) право. Останнє, на думку Й. Блюнчлі, *«... поширювалося за межі окремої держави, встановлюючи загальний порядок між різноманітними одна біля одної існуючих держав»* і було *«вищою формою всесвітньо-державного права»* [10, с. 6].

В епоху Відродження (XVI–XVIII ст.) провідні європейські правники-мислителі (Ф. Бекон, Т. Гобс, Г. Гроцій, Б. Спіноза, С. Пуффендорф, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є та інші) почали надавали значення й таким складникам системи права, як природне і позитивне право. О. Градовський пов'язував учення про природне право з популярними у той час доктринами про суспільний договір, громадянське суспільство, обмеження абсолютизму тощо. Теза про повернення до «природного порядку», в частині відродження прав

людини, якими вона володіє з народження, стала прологом до утвердження нового суспільного договору, і «слово, яке було не завершене в *Contrat social*, було промовлене людьми, які здійснили Французьку революцію: «*суспільний договір є конституція*» [11, с. 423].

Подібні підходи до поділу права були пов'язані з відродженням ідей і традицій пізнього римського права, заснованих на ідеалах природного права, які стали основою європейського класичного конституціоналізму. Хоча розмаїття тогочасних концепцій і доктрин природного права не дозволяє виокремити його єдині аксіоми і закони.

До того ж актуальним у цей час залишався й поділ права за юрисдикціями. Зокрема, професор А. Мірабо так писав про систему французького права кін. XVIII ст.:

«Поряд з традиційною королівською юстицією існувала юстиція надзвичайна, або ж адміністративна ... Безлад посилювався й розмаїттям законів. Не рахуючи того, що в північних провінціях домінувало звичаєве право, в південних писане, так зване «римське право», у кожній дрібненькій провінції існувало власне звичаєве право, внаслідок чого діяло біля 400 різноманітних кодексів» [38, с. 18–19].

Пізніше, в кінці XVIII – на поч. XIX ст., Є. Бентам і Дж. Остін, за свідченням професора Оксфордського університету Г. Харта, «*постійно вказували на потребу відмежувати, рішуче і з максимальною ясністю, право, яким воно є, від права, яким воно має бути*» [29, с. 169]. Наріжною заслугою цих правознавців стало розмежування права і моралі й обґрунтування категорії «право» в її об'єктивному значенні. Але окреслення істотних ознак позитивного права не спростувало гуманістичні цінності та ідеали природного, або ж вродженого права.

Доволі цікаві погляди на систему права, засновані на цінностях і ідеалах природного (вродженого) права, були сформовані на поч. XIX ст. О. Куніциним у роботі «*Право природне*» (1818–1820 рр.). Учений вважав, що «*для відмінності від позитивних законів, заснованих на волі законодавця, правовчення називається Природним Правом, оскільки воно викладає закони, які виводяться з людського розуму. <...> У Праві Природному розглядають: I. Права і становища людей, які виводяться безпосередньо з їх природи; II. Права та становища, які виводяться з природи відомих відносин і обставин, в яких люди знаходяться. Перша частина Права Природного називається Чистим Правом, а друга – Прикладним»* [18, с. 6–7]. У наведеному концепті системи права О. Куніцина можемо помітити аналогії з положеннями Інституцій імператора Юстиніана.

Своєю чергою О. Куніцин обґрунтовував таку систему *Прикладного права*: а) громадське загальне право; б) сімейне право; в) державне право (абсолютне та умовне); г) народне право. Державне право цей дослідник визначав, як «*... науку про відносини між Верховною владою та підданими, що ґрунтується на засадах права із цілі громадського об'єднання*» [19, с. 43]. При цьому абсолютне державне право, на думку О. Куніцина, визначало статуси Верховної влади, підданих і громадянського суспільства, а умовне – методи і характер їх взаємодії.

Що ж до співвідношення природного і позитивного права, то вчені залежно від своїх світоглядних позицій висловлювали різні позиції щодо цього. Так, баварський мислитель К. Еккарстгаузен на початку XVIII ст. писав, що «*приватне право (*jus particulare*) перебуває під заступництвом права громадського (*juris publici*). Закон пильнує за громадянами, а начальство за законом; важливість і влада начальства залежить від постанов Держави, тобто від діяльності її корінних законів»* [13, с. 134]. Така позиція К. Еккарстгаузена, на наш погляд, зумовлена впливом німецької історичної школи, яка негативно ставилась до цінностей *jus naturale*.

Слід погодитись із позицією українського правника Ф. Тарановського, який писав щодо цього питання: «*Відношення природного права до права позитивного розуміється подвійно: з одного боку, природне право лежить в основі позитивного; з іншого боку, природне право є критерієм для оцінки позитивного права та настановою для його удосконалення*» [26, с. 85]. Тим самим природне право було розмежоване з позитивним, як мораль із писаним законом. У цьому контексті можна підтримати думку Є. Трубецького, який писав: «*Природне право є синонімом морально належного в праві*» [28, с. 59].

У кінці XIX – на початку XX ст. знову відроджується та набуває актуальності поділ системи права на два складники: приватне та публічне право, відомі ще з часів римського права. Так, у «Народній енциклопедії» (1911 р.) досить вдало обґрунтоване таке положення: *«будь-які юридичні відносини, в яких приватна особа виступає як підпорядкована частина державного цілого, мають бути зараховані до галузі публічного права, з іншого боку, всякі юридичні відносини, в яких суб'єкт права, в тому числі й держава, діють як приватна особа і в своїх особистих інтересах, належать до права приватного»* [39, с. 39].

Ці глобальні підсистеми права своєю чергою поділяються на галузі права. Так, С. Дністрянський до «головних родів публічного права» відносив: а) державне право – «се право верховної організації державної влади» [12, с. 79]; б) міждержавне або міжнародне право; в) адміністративне право; г) карне право; г) право судової охорони (процесуальне право). Натомість автори вже згадані «Народної енциклопедії» відносять до публічного права такі галузі: 1) державне право; 2) адміністративне чи поліцейське право; 3) кримінальне право; 4) фінансове право; 5) судове право; 6) церковне право; а до приватного права – 1) цивільне право; 2) торгівельне право. При цьому за міжнародним правом визнавалась його особлива роль у контексті поділу права на публічне та приватне [39, с. 39–42].

Слід звернути увагу, що саме у цей час формується «судове право», яке у другій половині XIX ст., після прийняття судових статутів 1864 року, втілюється в кримінальному процесуальному праві та цивільному процесуальному праві. Попри те, що витоки кримінального процесуального права дослідники виводять із Судебника Іоанна IV [40, с. 17–18], процесуалізація кримінального судочинства відбувається на реалізацію Статуту кримінального судочинства 1864 року. У цей час формується право кримінального судочинства – *«сукупність законних постанов, які визначають засоби, способи і порядок діяльності різних органів каральної влади, з метою стягнення зі злочинців за злочини»* [41, с. 7]. Початок сучасному цивільному процесуальному праву поклав Статут цивільного судочинства 1864 року, з особливими правилами для Кавказу, Польщі, Прибалтійських губерній, Архангельської губернії, Сибіру, Середньої Азії та Туркестану [42, с. 1–2].

На початку XX ст. судове право отримало свій розвиток в адміністративній юстиції, а пізніше – в господарському процесуальному праві. І лише в кінці XX ст. – на початку XXI ст. серед правників-конституціоналістів започатковується дискурс про утвердження конституційного процесуального права. На цей час єдності поглядів на остаточне утвердження конституційного процесуального права у правознавців немає. Нерідко його пов'язують з діяльністю органів конституційної юстиції, включаючи Конституційний Суд України.

Конституційне право як галузь права повстало на мурах доктрини класичного західноєвропейського та американського конституціоналізму, втілених у перших конституціях і конституційних актах, а також із узагальнення правознавцями досвіду перших практик конституційного державотворення та правотворення, які сприяли утвердженню на поч. XIX ст. феномену конституційної держави [43, с. 13–29]. Починаючи із XIX ст. конституційне право утверджується в Європі, Америці та Азії як галузь права та юридична наука, що має своїм наслідком наукові розвідки правознавців про її систему та структуру. При цьому системі конституційного права через особливості предмету його правового регулювання та джерел привласнюють таку особливість його структури, як виокремлення а) загального (політичного) та б) особливого (позитивного) складників. Положення про загальну та особливу частини системи конституційного права як галузі права обґрунтовувалися нами у більш ранніх роботах [44; 45].

Як відомо, у XIX ст. учені-конституціоналісти формували різноманітні підходи до структури державного (конституційного) права як науки. У багатьох випадках відмінні від тих, які поширені в сучасній юридичній науці. До прикладу, проф. Університету Св. Володимира в м. Києві О. Романович-Славатинський вважав, що в основі державного (конституційного) права покладено три відділення: 1) всі положення, якими «визначається сутність і організація Верховної Самодержавної влади»; 2) положення про державні органи і державну службу; 3) положення про стани підданих [25, с. 5–7].

Популярний у Російській імперії швейцарський правознавець Й. Блюнчлі у своїй роботі «Загальне державне право» зазначав, що «*державна, як вона є, – це державне право*» [10, с. 1], та розмежовував її з політикою. При цьому Й. Блюнчлі чітко виокремлював два основні складники державного права: 1) загальне державне право, яке «стосується держав загалом», «має на увазі всесвітню історію, а не вузьку історію окремої держави» і «здійснюється від людства»; 2) особливе загальне право, яке «здійснюється від визначеного народу» [10, с. 8–10].

Пізніше І. Андрієвський писав про поділ державного права на: а) загальне, філософське чи природне державне право (*jus publicum universal*) і б) позитивне, особливе, чи ж історичне державне право (*jus publicum proprium cujuscunqve civitatis*) [8, с. 81]. Перший складник, на думку І. Андрєєва, має універсальний характер, а друга – розкриває зміст національного державного права. Подібні підходи отримали розвиток і в роботах інших правників-конституціоналістів. Зокрема, положення про загальне державне право та особливе державне праве знаходимо в підручнику С. Корфа [16, с. 3].

Інший відомий учений-конституціоналіст М. Лазаревський тлумачив так зване «загальне конституційне право» як «*відому сукупність юридичних норм, створених спільною працею всіх сучасних культурних народів, норм, визнаних і діючих майже в усіх сучасних культурних державах, діючою іноді й незалежно від того, визнаються вони законом чи ні; вони діють уже в силу одного того, що ввійшли у правосвідомість сучасних народів, звиклих до конституційного устрою*» [20, с. 4]. Тобто загальна частина конституційного права іще століття тому сприймалась ученими не як загальна теорія науки конституційного права, а як певна система універсальних норм конституційного права («*норм відомого загальнонародного права*» [20, с. 3]), втілених у перших конституціях і конституційних актах Європи, Америки і Азії, які були зразковими для унормування подібних суспільних відносин, у яких конституційне право лише починало утверджуватися. Як приклад, таких універсальних норм М. Лазаревський наводить Конституцію Бельгії 1831 року [49, с. 270–271], яка стала зразком для конституцій багатьох європейських держав у ХІХ ст.

Перша світова війна та хвиля соціалістичних революцій у Росії, Україні, Німеччині, Угорщині та інших держав Європи, Америки і Азії змінили парадигму системи і структури права. Занепад приватного права в ідеології комунізму якнайкраще виразив один із фундаторів секції теорії права та держави Комуністичної академії Є. Пашуканіс: «... ми не визнаємо ніякої абсолютної правоздатності, ніяких недоторканих суб'єктивних приватних прав» [23, с. 5]. І хоча в 20-х роках ХХ ст. правничій думці (П. Стучка, М. Криленко, Є. Пашуканіс, І. Разумовський і інші) був властивий певний лібералізм, зумовлений «впливом дореволюційної, буржуазної теорії права» [2, с. 189], тенденція щодо «опублічення» системи радянського права та привнесення догм марксизму-ленінізму в її розуміння стають усе більш рельєфними.

За «радянської доби» система державного (конституційного) права стала визначатися вченими як сукупність норм державного права, об'єднаних у державно-правові інститути в певній ієрархічній послідовності. Зокрема, академік І. Трайнін визначав державне право як: «... сукупність юридичних правил (норм), що виражають і закріплюють суспільний і державний устрій СРСР, форми, функції і принципи діяльності радянської держави, що виходять із суверенних прав трудящих, основні права і обов'язки громадян СРСР» [27, с. 36]. Схожі визначення державного права зустрічаємо й у більш пізніх виданнях з радянського державного (конституційного) права [50; 51]. Водночас питання системи державного (конституційного) права як галузі права у навчальній і науковій літературі до 90-х років ХХ ст. фактично не висвітлювалися, або ж відтворювали положення про структуру радянської конституції.

Після проголошення незалежності України почала формуватися якісно нова система національного права. Відмова від лінійної, одновимірної системи публічного права сприяла пошуку нових підходів до пізнання цієї системи. Українські правознавці утвердилися в думці про багатомірність системи національного права, виділяючи такі його підсистеми (зрізи, рівні), як природне та позитивне, національне і міжнародне право, матеріальне і процесу-

альне та інші складники конституційного права які своєю чергою складаються з інститутів і норм цієї галузі права. Кожен зріз системи конституційного права сформувався історично і має свої юридичні властивості [5, с. 76–78]. Наприклад, виборче право України пройшло складний процес трансформації у підгалузь конституційного права [46; 47] з численними спробами кодифікації основних норм виборчого права [48], які нарешті увінчалися успіхом у 2019 році у вигляді прийнятого Виборчого кодексу України.

Багаторівневість системи конституційного права властива й багатьом іншим сучасним державам світу із розвиненими правовими системами. Зокрема, в Японії, окрім поділу права на галузі, в основі якого лежить «Шість книг законодавства», які визначають основні галузі права, актуальним залишається поділ права на приватне та публічне; цивільне та соціальне право; право нового часу («кіндай») і сучасне право («гендай»); національне конституційне право та система права, заснована на японо-американському договорі про безпеку [15, с. 169–173]. Але приклад японської правової системи іще раз доводить, що системи і структура права в державах Азії, Африки, Австралії та Океанії суттєво відрізняються від дослідженої нами системи конституційного права, сформованого у межах Західної традиції права [9].

Висновки. Узагальнення знань про генезис і сучасний стан системи конституційного права дозволяє виокремити її такі ознаки:

1) система конституційного права України – це історично сформована під впливом генезису правової системи, конституціоналізму, конституційної доктрини і науки конституційного права, конституцій, конституційної правотворчої, правозастосовної та правосудної діяльності, а також інших чинників політико-правового та соціокультурного характеру, теоретико-методологічна категорія, зміст якої розкриває внутрішню побудову конституційного права та системні зв'язки між його елементами;

2) система конституційного права України є визначальним складником національної правової системи, оскільки через предмет свого правового регулювання та юридичної сили основного джерела – Конституції України, вона здійснює системоутворюючий вплив на інші елементи національної правової системи – правову ідеологію, систему права України загалом, систему національного законодавства, систему правової діяльності, науки і освіти тощо;

3) система конституційного права України належить до відкритих правових систем: їй властиве гармонійне поєднання статичних (усталених) динамічних і властивостей. Перебуваючи у процесі постійного розвитку й удосконалення, система конституційного права України водночас зберігає усталеність і завершеність на кожному етапі свого розвитку;

4) системі конституційного права України притаманна внутрішня ідеологічно-правова (доктринальна), генетико-правова, предметно-функціональна та структурна єдність. По суті, ця система є сукупністю постійних взаємоузгоджених юридичних зв'язків між її основними складниками;

5) для системи конституційного права України властива не лише внутрішня структурно-функціональна єдність, а й диференціація її складових зрізів (рівнів) й елементів, що знаходить своє логічне вираження у складній і різноплановій (багатоаспектній) структурі цієї галузі права;

6) внутрішня побудова конституційного права України загалом містить в собі алгоритм, своєрідну «матрицю» розвитку та систематизації права в його Західноєвропейській традиції: від початків його систематизації в Античності до сьогодення. Можна виокремити такі її складники: природне і позитивне, національне та міжнародне конституційне право, загальне й особливе, матеріальне і процесуальне конституційне право. Своєю чергою система конституційного права зберігає й традиційний поділ нормативного матеріалу на інститути і норми конституційного права відповідно до предмету регулювання та інших критеріїв;

7) система конституційного права України, будучи теоретико-методологічною категорією, є системою координат для збалансованого реформування Конституції України і вдосконалення чинного конституційного законодавства. Окрім конституційної правотворчої та правозастосовної діяльності, знання про сутність і зміст системи конституційного права

є важливими й для конституційної правосудної (юрисдикційної) діяльності Конституційного Суду України і судів загальної юрисдикції. Адже реалізація принципу верховенства права передбачає й урахування архітекτονіки конституційного права, у межах якого й утвердився та функціонує цей принцип.

Наведені сутнісні ознаки дозволяють зробити висновок, що система конституційного права України (з грец. συντημα – «поєднання», «утворення») – це історично сформована під впливом об'єктивних чинників суспільно-правового розвитку усталена та упорядкована сукупність таких послідовних рівнів (зрізів) конституційного права, як природне та позитивне, національне та міжнародне право, загальне і особливе, матеріальне і процесуальне, що складаються з інститутів і норм конституційного права, які перебувають між собою у структурно-функціональних зв'язках та регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права України.

Список використаних джерел:

1. Гессен В.М. О науке права. Введение в изучение социальных наук. Сборн. стат. Под ред. проф. Н.И. Кареева. Санкт-Петербург : Типогр. Брокгауз-Ефрон, 1903. С. 107–144.
2. Евграфов П.Б. Юридическое наследие : В 2 кн. Состав. Е.А. Мольченко. Вступ. стат. А.В. Петришина, Ю.В. Баулина, С. Орункаева. Кн. 1. Харьков : Право, 2016. 928 с.
3. Проблеми теорії конституційного права України. За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Парламентське вид-во, 2013. 616 с.
4. Шаповал В.М. Феномен конституційного права : монографія. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с.
5. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монограф. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с.
6. Федоренко В. Система конституційного права: поняття, структура, взаємозв'язок з системою конституційного законодавства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1. С. 27–36.
7. Федоренко В. Система конституційного права України: поняття, генезис, структура. *Право України*. 2017. № 5. С. 18–26.
8. Андриевский И. Русское государственное право. Том I. Введение и Часть I. О правительстве. Санктпетербург; Москва : Изд-е М.О. Вольфа, 1866. 496 с. ; IV.
9. Берман Дж. Г. Западная традиция права: эпоха формирования; Пер. с англ. 2-е изд. Москва : Изд-во МГУ : Издательская группа НОРМА-ИНФРА-Москва, 1998. 624 с.
10. Блюнчли И. Общее государственное право. Перевед. с третьего изд. Под ред. проф. О.М. Дмитриева студентом Н. Ляпидевским. Том первый. Москва : В Университ. типографии (Катков и Ко), 1865. 453 с.
11. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских держав. Собрание сочинений в 9 томах. Т. 4. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасилевича, 1900. 813 с.
12. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Том 1. Львів : Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2019. 428 с.
13. Эккарстгаузен К. Кодекс или Законоположение человеческого разума. В Санкт-Петербурге : Печатано в Типографии И. Глазунова, 1817. 178 с.
14. Иерниг Р. Дух Римского права на различных ступенях его развития. Пер. с 3-го, исправл. нем. изд. Часть первая. Санкт-Петербург : В Типогр. В. Безобразова и Ко, 1875. 309 с.
15. Инако Ц. Современное право Японии ; пер. с япон. В.В. Батуренко. Под ред. и со вступ. стат. В.Н. Еремина. Москва : «Прогресс», 1981. 272 с.
16. Корф С.А. Русское государственное право. Часть I. Москва: Поставщик Двора Его Величества – Товарищество «Скоропечатни А. А. Левенсон», 1915. 315 с.
17. Крылов Н. Об историческом значении Римского Права в области наук юридических. Речь, произнесенная в Торжественном Собрании Императорского Московского Университета 11-го июля 1838 г. Москва : В Университет. Типограф, 1838. 66 с.

18. Куницын А. Право Естественное. В II частях. Часть I. Чистое право. Санкт-Петербург : Типогр. Иос. Иоаннесова, 1818. 135 с.
19. Куницын А. Право Естественное. В II частях. Часть II. Прикладное право. Санкт-Петербург : Типогр. Иос. Иоаннесова, 1820. 164 с.
20. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Том I. Конституционное право. Санкт-Петербург : Типогр. Спб. Общ. «Слово», 1908. 509 с.
21. Марцеоль Т. Учебник Римского гражданского права. Пер. с последним (3-изд) немецк. подл. Москва : В Типогр. А Мамонтова и Университетской, 1867. 487 с.
22. Окінашевич Л. Вступ до науки про право і державу / Український вільний університет. Серія : Підручники, ч. 10. Мюнхен, 1987. 223 с.
23. Пашуканис Е. Марксистская теория права и строительство социализма. Революция права. *Журнал секции теории права и государства Коммунистической академии*. 1927. № 3. С. 3–12.
24. Ренненкампф Н.К. Юридическая энциклопедия права. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира : у 2 кн. / уклад.: І. С. Гриценко, В. А. Короткий ; за ред. І.С. Гриценка. Кн. 1. Київ : Либідь, 2011. С. 315–435.
25. Романович-Славатинский А. Пособие для изучения русского государственного права по методу историко-догматическому. Выпуск первый и второй. Киев : В Университетской Типографии, 1872. 286 с.
26. Тарановський Ф.В. Учение о естественном праве. *Академічна юридична думка*. Уклад. : І.Б. Усенко, Т.І. Бандурка ; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Ін Юре, 1998. С. 78-93.
27. Трайнин И. О содержании и системе государственного права. *Советское государство*. 1939. № 3. С. 36–45.
28. Трубецкой Е.Н. Лекции по энциклопедии права. Москва : Т-во Типогр. А.И. Мамонтова, 1915. 224 с.
29. Харт Г., Лайонел А. Позитивизм и разграничение права и морали. Философия и язык права. Москва : Канон+РООИ «Реабилитация», 2017. С. 168–214.
30. Федоренко В.Л. Теоретико-методологічні основи системи та структури конституційного права. *Правова доктрина України*: у 5 т. Том 2: Публічно-правова доктрина України. За заг. ред. Ю.П. Битяка Харків : Право, 2013. С. 36–66.
31. Челябинов Н. К вопросу об основном разделении права. *Революция права. Журнал секц. Общей теории права и государства*. 1927. № 2. С. 27–39.
32. Проскурянов О. Институты Императора Юстиниана. В четырех книгах. Пер. с лат. Санкт-Петербург : В Типогр. Морского Министерства, 1959. 284 с.
33. Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы (Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия). Под ред. В.М. Корецкого. Москва : Госюриздат, 1961. 950 с.
34. Семенов Д. Країна пілотів. *Дзеркало тижня*. 2018. № 31 (377). С. 3.
35. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. Лекции читан. 1873/74 акад. Году в Харьковском ун-те. Харьков : В университет. типогр., 1875. X с. ; 742 с.
36. Каченовский Д. Курс международного права. Часть первая. Харьков: В Университ. типографии, 1863. LXVIII с.; 120 с.
37. Казанский П. Учебник международного права публичного и гражданского. 2-е изд. лекций, на правах монограф. Одесса : Типо-литограф. Штаба Одесского Военного Округа, 1904. LXIII с.; 534 с.
38. Рамбо А. История Французской революции (1789–1799). Пер. с фр. Е.Н.К. Петроград : Изд-во «Герольд», 1914. 240 с.
39. Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Том XI. Общественно-юридический. Подтом первый / Харьковское общество распространения в народе грамотности. Москва : Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1911. 328 с.

40. Линовский В. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса : В типогр. Л. Нитче, 1849. 262 с.
41. Квачевский А. Об уголовном преследовании, дознании и предварительном исследовании преступлений по Судебным уставам 1864 года. Теоретическое и практическое руководство. Часть первая. Санкт-Петербург : В Типогр. Ф.С. Сущинского, 1866. 352 с.
42. Энгельман И.Е. Курс русского гражданского судопроизводства. Изд. третье, исправл. и дополн. Юрьев : В комиссии у И.Г. Крюгера, 1912. 632 с.
43. Федоренко В.Л. Конституція та конституційна держава: питання теорії та практики. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 3(9). С. 13–29.
44. Федоренко В.Л. Загальна і особлива частини як основні складові системи національного конституційного права. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 10. С. 5–15.
45. Федоренко В.Л. Загальна і особлива частини як елементи системи конституційного права в Україні. *Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики*. До 10-річчя Конституції України і 15-ї річниці незалежності України. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 червня 2006 р.). Зб. наук. статей / За ред. Ю.С. Шемшученка; Упор. І.О. Кресіна, В.П. Нагребельний, Н.М. Пархоменко. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 159–164.
46. Нестерович В.Ф. Виборче право як підгалузь конституційного права України. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 44–49.
47. Нестерович В.Ф. Предмет і метод виборчого права України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2018. № 3. С. 35–42.
48. Нестерович В.Ф. Проблеми та перспективи прийняття Виборчого кодексу України. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 24–29.
49. Конституция Бельгии 7 февраля 1831 года. Вильсон В. Государство. Прошлое и настоящее конституционных учреждений. Перевод под ред. А.С. Яценко. С предисл. М.М. Ковалевского. С прилож. текстов важнейших констит. Москва : Изд. В.М. Саблина, 1905. С. 270–271. XLVII с. ; 569;166 с.
50. Советское государственное право: учебн. / Г.В. Барабашев, Р.Ф. Васильев, Л.Д. Воеводин и др. 2-е изд. Москва : «Юрид. лит», 1975. 573 с.
51. Советское государственное право: учебн. Под ред. Е.И. Козловой и В.С. Шевцова. Москва : «Высш. школа», 1978. 439 с.

